

CHIG'ATOY ULUSINING BOSHQARUV SIYOSATIDA MAHMUD YALAVOCHNING O'RNI

Bekmuradov Sandjar

Toshkent amaliy fanlar universiteti, PhD, dotsent.

Muxtorova Gulhayo

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Tarix yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Mo'g'ullar doimiy ravishda bosib olgan ulkan hududlarni boshqarishda mahalliy aholi vakillarining yordamiga muhtoj bo'lgan. Mo'g'ul hukmdorlarining begona xalq vakillariga tayanishi, avvalo, ularning shahar hayoti, o'troq jamiyat boshqaruvi, mahalliy urf-odatlar va qonunlarni yetarli darajada bilmaganligi bilan bog'liq. Shu sababli mo'g'ullar davlat boshqaruvida tajribali mahalliy amaldorlarning yordamidan keng foydalanganlar. Ayniqsa, Mahmud Yalavoch va uning avlodlari Markaziy Osiyo hamda qisman Xitoydagi o'troq hududlarni boshqarishda muhim o'rin tutgan. Biroq u va avlodining xizmat faoliyati siyosiy nuqtai nazardan biryozlama baxolanib kelinmoqda. Zero, Mahmud Yalavoch va uning oilasi kamida to'rt avlod davomida turli mo'g'ul hukmdorlariga xizmat qilib, soliq tizimi, moliyaviy boshqaruv va ma'muriy tartiblarni yo'lga qo'yishda katta rol o'ynagan.

Kalit so'zlar: Mahmud Yalavoch, Chig'atoy, O'qtoyxon, Ma'sudbek, Alibek, Jamol al-Qarshiy, Munkexon, Yorkent.

Аннотация. Монголам постоянно требовалась помощь местных представителей для управления обширными территориями, которые они завоевали. Зависимость монгольских правителей от представителей иностранного народа объяснялась прежде всего их незнанием городской жизни, управления оседлым обществом, местных обычаев и законов. Поэтому монголы широко использовали помощь опытных местных чиновников в государственном управлении. В частности, Махмуд Ялавоч и его потомки сыграли важную роль в управлении оседлыми территориями Центральной Азии и частично Китая. Однако деятельность, его и его потомков, оценивается односторонне с политической точки зрения. В конце концов, Махмуд Ялавоч и его семья служили различным монгольским правителям как минимум на протяжении четырех поколений, сыграв важную роль в создании налоговой системы, финансового управления и административных процедур.

Ключевые слова: Махмуд Ялавач, Чагатай, Угэдэй-хан, Масудбек, Алибек, Джамал ал-Карши, Мункэ-хан, Яркенд.

Abstract. The Mongols constantly needed the help of local representatives to manage the vast territories they conquered. The Mongol rulers' reliance on representatives of foreign peoples was primarily due to their lack of knowledge of urban life, the management of settled society, local customs and laws. Therefore, the Mongols widely used the help of experienced local officials in state administration. In particular, Mahmud Yalavoch and his descendants played an important role in managing the settled territories of Central Asia and partly China. However, his and his descendants' service activities are evaluated one-sidedly from a political point of view. After all, Mahmud Yalavoch and his family served various Mongol rulers for at least four generations,

playing a major role in establishing the tax system, financial management and administrative procedures.

Keywords: Mahmud Yalavach, Chagatai Ulus, Ogedei Khan, Masud Beg, Alibek, Jamal al-Qarshi, Mongke Khan, Yarkand.

Kirish

Shu boisdan bugungi kunga kelib ham Mahmud Yalavoch haqida xabar beruvchi manbalar sanoqli. Mahmud Yalavoch XII-XIV asrlarda Markaziy Osiyoda hukmronlik qilgan Chig'atoy ulusida o'z faoliyatini olib borgan. Ushbu ulusning ijtimoiy-siyosiy, jarayonlarida muhim ro'l o'ynaganligi uchun tarixiy shaxsiyati katta ahamiyatga ega bo'lib kelmoqda. Uning to'liq ismi va nasl-nasabi to'g'risidagi ma'lumotlar aniq emas. Chig'atoy ulusining ijtimoiy boshqaruvidagi tasir doirasi keng ekanligiga qaramasdan u haqidagi ma'lumotlar mavhumligicha qolmoqda. Shu bois, u va avlodining hizmat faoliyatini ochib berish O'qtoy, Chig'atoy va Yuan uluslarining davlat boshqaruvidagi ijtimoiy tizimi kengroq yoritilishiga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar

Mahmud Yalavoch XII-XIV asrlarda Markaziy Osiyoda hukmronlik qilgan Chig'atoy ulusida o'z faoliyatini olib borgan. Ushbu ulusning ijtimoiy-siyosiy, jarayonlarida muhim ro'l o'ynaganligi uchun tarixiy shaxsiyati katta ahamiyatga ega bo'lib kelmoqda. Mahmud Yalavoch va uning sulolasi mo'g'ullar saltanatining boshqaruv tizimida faoliyat yuritgan mo'g'ul bo'lmagan eng mashhur va hayot faoliyati mavhum bo'lib kelayotgan shaxslardan hisoblanadi. Shu boisdan bugungi kunga kelib ham Mahmud Yalavoch haqida xabar beruvchi manbalar sanoqli.

Italyan mo'g'ulshunos olim, I.D.Racheviltz[6,849-b] Mahmud Yalavochning ushbu davr siyosiy maydoniga qanday kirib kelganligini yoritadi. Ammo u ham bolalik davri oilasi haqida hech narsa demaydi. U Mahmud Yalavochning 1218-yildan keyingi bo'lgan tarixi haqida so'z yuritadi. Mahmud Yalavoch Chingizxonning hizmatiga qanday qilib kirgani, hamda mo'g'ullar davrida Chig'atoy ulusi va Xitoyda olib borgan ishlari haqida ma'lumotlar beradi. I.D.Racheviltz V.V.Bartoldning u haqdagi fikrlariga qo'shilgan holda qo'shimchalar kiritadi. U dastlab Qoraxitoylar xoni Go'rxonning xizmatiga kirishdan avval savdogarlik bilan shug'ullanligini aytadi. Quyida Chin-lu-ku (vafoti 1213-yil) Mahmud Yalavochni Qoraxitoylar xoni Go'rxon bilan tanishtirgani aytiladi. U Qoraxitoylar davlatida qancha vaqt davomida hizmat qilganligi va qanday lavozimni egallaganligi haqida ma'lumot bermagan. Ammo Bu davlatda Mahmud Toy nomi ostida xizmat qilgan bo'lishi kerak deb fikr bildirgan.

Juvayniy [3, 322-b] da Mahmud Toy haqidagi ma'lumotlar 1209-yildan boshlab berila boshlanadi. Mahmud Yalavoch Qoraxitoylar davlatida qanday lavozimda faoliyat olib borganligi haqida M. Biran [2, 111-112-b] batafsil yoritib o'tgan. U Kuchluk va Chingizxon Qoraxitoylar diyorini bosib olish jarayonlarida Chingizxon hizmatiga kirganligini aytib o'tadi. Hamda bu davlatning vazirlari haqida ham ma'lumot bergan. I.D.Racheviltz Mahmud Yalavoch Chingizxon bilan 1211-yil Qoraxitoylar diyorini bosib olish jarayonida uning hizmatiga o'tganligini aytadi. Mahmud Yalavoch haqidagi aniq birinchi ma'lumot 1218-yil baxoriga to'g'ri keladi. Chingizxon tomonidan Sulton Xoramzshox huzuriga elchi qilib yuborgan. Aslini olib qaraganda *Yalavoch* ismmi yoki nisba, nima maqsadda Yalavoch nomini o'ziga olganligi ham tadqiqotchilar tomonidan turlicha baholanadi [6, 122-123-b]. I.D.Racheviltzning ma'lumotlariga ko'ra ushbu diplomatik

topshiriq bajarilgandan so'ng, Mahmudga turkcha "elchi" yoki "xabarchi" manosini anglatuvchi Yalavoch ismini berilganligini ta'kidlaydi.

Mahmud manbalar va tadqiqotchilar tomonidan yashagan joy nomlariga qarab nisba bilan tilga olinib kelingan. Shu boisdan, u tarixda faqat elchi yoki savdogar sifatida ta'kidlanib kelinmoqda. Manbalar ham uning faoliyati haqida o'n yildan ortiq vaqt haqidagi tarixi haqida sukut saqlab kelmoqda. "Maxfiy tarix" da (263-paragrif) Chingizxon 1221-yilda Turkistonni bosib olgandan so'ng ko'p o'tmay Mahmud Yalavochni Shimoliy Xitoy general-gubernatori, o'g'li Ma'sudbekni esa Markaziy Osiyoga general-gubernator etib tayinlaganligi haqida ma'lumot beradi. Ammo ushbu habar boshqa hech bir manbalarda uchrmaydi.

Mahmud Yalavoch haqidagi keyingi aniq ma'lumotlar O'qtoy (1229-1241)ning davridan g'arbiy va sharqiy Turkiston boshqaruvini topshirganligini ta'kidlaydi. "Yuan-shi"da huddi shu ma'lumot qayd etilishida uning ismi *Ma-ha-mo-te Hua-la-shi-mi* ya'ni Xorazmlik Mahmud sifatida keladi [6,123-b]. Shuningdek O'qtoyxon bir vaqtning o'zida Yelu chut-say [6,123-b]ga shimoliy Xitoy hududlarining boshqaruvini, Mahmud Yalavochga g'arbiy Turkistonning boshqaruvini topshirgan. I.D.Racheviltz, Yelu chut-saydan ko'ra Mahmud yalavochning vazifasi og'ir bo'lganligini ta'kidlaydi. Chunki hech bir mintaq g'arbiy Turkistonning shahar markazlaridan ko'proq zarar ko'rmagan edi deb aytadi.

Shu boisdan Mahmud Yalavochning zimmasiga uchta asosiy vazifa yuklatilganligi haqida habar beradi. Birinchi: Barcha aholi yashash joylarning vayron bo'lgan hududlarini dorug'alar [11] yordamida qayta tiklash. Ikkinchi: Amudaryo va Sirdaryo bo'ylab sug'orish tizimlarini tiklash. Uchinchi: hududlarda soliq islohotini ishlab chiqish va joriy etish bo'lgan. 1230-yilda u yangi ikki xil turdagi soliq tizimini ishlab chiqadi va uni joriy etadi. Birinchisi: voyaga yetgan erkaklar uchun tanga bilan to'lanadigan *qopchir va natura* solig'i naqt pul shaklida to'langan. Ikkinchisi: Yer solig'i bo'lib *qalan* deb nomlangan. Bu ikki soliqlardan boshqa barcha soliqlar ayniqsa mo'g'ul hukmdorlarining cheksiz soliq yig'ilishlari va favqulodda yig'iladigan soliqlari Mahmud yalavoch tomonidan bekor etilgan [6,124-125-b]. I.D.Racheviltz 1230-1250-yillarni g'arbiy Turkiston hududida qayta tug'ilish va savdo sotiqning qayta tiklangan davri edi deb ta'kidlaydi. U bu fikrini numizmatik dalillar bilan isbotlaydi [6,126-b].

Mahmud yalavochning bu hududlardagi islohoti ijobiy natija berganligini keltirilgan. Ammo 1238-yil uning o'z xizmatidan bo'shatilishiga, Mahmud Tarobiy qo'zg'aloni natijasida Chig'atoyning vaziri Habash Amid fitnasini sabab etib ko'rsatadi. Bu qo'zg'olonda Mahmud Yalavoch aybdor sifatida ko'rsatilgan bo'lsada O'qtoyning ishonchini yo'qotmagan deb ta'kidlaydi. Xoqon Yelu chut-sayni o'z lavozimidan bo'shatib uning o'rniga Mahmud Yalavoch tayinlanganligini aytadi. I.D.Racheviltz g'arb manbalaridan farqli o'laroq Xitoy manbalarida Xitoy xalqi uni qattiq qo'l va uyati yo'q boshqaruvchi sifatida qarashgan va uni yoqtirmaganligini aytib, shu sababli o'zining xitoylik hodimlari *Liu Min* va *Yao shu* lar bilan tortishuvlar sodir bo'lanligini ta'kidlagan [6, 126-b]. Yao shu ni lavozimidan chetlashtirib. Liu Min bilan bo'lgan tortishuvlar esa O'qtoyning qulog'iga yetib borganligini aytadi. Ushbu voqeadan so'ng O'qtoyxon vazir Mahmud Yalavochni o'z lavozimidan chetlashtirganligining sababini ushbu voqea bilan bo'g'laydi. Uning Xitoydagi xizmat faoliyati uch to'rt oy davom etganligini aytadi. U Juvayniyning ma'lumotlariga ko'ra, Turakina Xotunning davrida qochqinlikda bo'lgan. Faqatgina Guyuk davriga kelib yana o'z lavozimiga qaytarilgan. Ikkinchi qaytadan tiklanish davrida unga *yeke jarquchi (buyuk sudya)* unvoni berilgan. U bu vaqtda qanday siyosat olib borganligi imperator saroyi bilan qanday munosabatda bo'lganligi noma'lum. I.D.Racheviltzning ma'lumotiga ko'ra Guyukxonning vafotidan so'ng Tuluidlar avlodiga yaqinlasha boshlagan. Bu davrda Mahmud Yalavochning o'z lavozimiga qaytishi Munkexonning taxtga kelishi bilan bog'liq. Uning davrida Mahmud

Yalavochning xizmat faoliyati ham bir muncha kengayganini ta'kidlaydi. Yalavochga xizmat faoliyati tufayli Qurultoyda qatnashmaslik huquqi berilganligini aytadi. Uning xitoydagi unvoni quyidagi "Yeke Jarguchi" [12] unvon bilan mos ekanligini ta'kidlaydi.

Mahmud Yalavoch va yordamchilarining asosiy vazifalari soliqlarni xisoblash, yig'ish axolini ro'yhatga olish va amalda yangi tizim joriy etish bo'lgan. Mahmud tomonidan 1252-yilda yangi soliq tizimi joriy etilgandan so'ng, Xoqon buyrug'iga ko'ra butun saltanatda soliqlar 1230-yil Movarounnahrda Mahmud Yalavoch tomonidan o'rnatilgan tizimga asoslangan holda joriy etilgan. Bu buyruq aslida butun imperiyada bazi tuzatishlar bilan amalga oshirilgan. Masalan: Xitoyda qopchir nomi bilan tarqalgan Chig'atoy ulusida katta yoshli erkaklarga emas balki alohida xonadonlarga o'rnatilgan. Bundan tashqari Xitoyda bu soliq toifasi butunlay tangada undirilmagan yarmigacha ipak bilan to'langan.

Bunday o'zgarishlarga qaramasdan, Mahmud Yalavochning asosiy soliq tizimi butun saltanatda saqlanib qolganligini qayd etib o'tadi. Uning soliq isloxotidagi tizimi nafaqat Yuan imperiyasi uchun asos bo'lgan. Balki Oltin O'rda, Chig'atoy ulusi, Eronning Elxoniylari uchun namuna bo'lib xizmat qilgan. Mahmud Yalavoch mo'g'ul xonlarining hurmati va o'rta asr musulmon tarixchilarining bahosida baland bo'lgan bo'lsada, uning xitoyliklar orasida obro'si yomon bo'lgan. I.D.Racheviltz buning sababi yuqorida ko'rsatilgan Xitoylik rasmiylar bilan kamdan-kam hollarda munosabatlari samimiy bo'lgan deb ta'kidlaydi.

I.D.Racheviltz Xitoy manbasi "Yuan Shi" (Yuan tarixi) da Mahmud Yalavochning vafoti masalasida 1252-yil 12-fevral, 1253-yil 30-yanvarda u o'z lavozimini egallab turganligini aytadi. Shu o'rinda bu masalada Jamol Qarshiyga ko'ra, Mahmud Yalavochning vafotini Honbaliq (Pekin) 1254-yilning bahori deb qayd etib o'tgan.

Xulosa

Chig'atoy ulusi yoki umuman mo'g'ullarning davlat boshqaruv tizimida alohida ahamiyat kasb etgan Mahmud Yalavoch mavzusi baxsli. Bugungi kunda uning xizmat faoliyati bir yoqlama talqinlar asosida yoritilib kelinmoqda. Tadqiqotlarimiz natijalari shuni ko'rsatdiki, uning mazkur davr siyosiy maydoniga kirib kelishi va davlat boshqaruvidagi faoliyati anchayin murakkab. Mahmud Yalavoch Turkmanlarning Yalavoch urug'iga mansub. Uning siyosat maydonida gavdalanishi, ismi borasidagi fikrlarda arab va forsiy tarixiy manbalaridan farqli o'laroq xitoy manbalarida qisqa bo'lsada javoblar mavjud. Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslangan holda uni moliya vaziri, diplomatik elchi, harbiy qo'mondon deb aytish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи)/ Алоуддин Атомалик Жувайний; масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. – Тошкент: "MUMTOZ SO'Z", 2015. – 504 б.
2. Biran M. Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia. – Curzon, 1997. – 198 p.; Biran M. The Chagadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34) // Journal of the American Oriental Society. Vol. 122. No. 4. – 2002. – P. 742-752.;
3. Bekmuradov S.T. Muxtorova G.A. Mahmud Yalavoch va uning Movarounnahr tarixida tutgan o'rni. // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. Ilmiy jurnal. №12/3 (133). – 2025. – B. 15-19.
4. Бекмурадов С.Т. Мулҳакат би-с-Сурах: Махмуд Ялавач // "Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб

- масалалари” // Республика X илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2018. – С. 66-69.
5. De Rachewiltz I. The Secret History of the Mongols (2 vols). – Brill, 2004. – 1347 p. 羅依果 (Igor de Rachewiltz) 著, 李文君譯, 〈脫列哥那合敦是窩闊台的. “六皇后” 嗎? 〉, 《蒙古學信息》, 2003:
 6. Igor de Rachewiltz. In the service of the khan. Eminent Personalities of the Early Mongol-Yuan Period (1200-1300) // With the assistance of May Wang. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1993. – 849 p.
 7. Muxtorova G.A. O'rta asr arab va fors manbalarida Mahmud Yalavoch shaxsining yoritilishi // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. Vol. 5, № 5., 2025. – B. 140-145.
 8. Sung Lian 宋濂: 《元史》第二册 // 《二十四史》. 第21卷. 北京-上海: 中华书局, 1958. 第27404页。
 9. 《元史》Yuan Shi, 中华书局点校本, 1976年, 页2715-2716.
 10. De Rachewiltz I. The Secret History of the Mongols (2 vols). – Brill, 2004. – 1347 p. 羅依果 (Igor de Rachewiltz) 著, 李文君譯, 〈脫列哥那合敦是窩闊台的. “六皇后” 嗎? 〉, 《蒙古學信息》, 2003:
 11. Dorug'a, daruxachi, dorug'achi (mo'g'ulcha-nazoratchi, shahar boshlig'i). Mo'g'ullar davlatish mahalliy hokimlar huzuridagi ulug' qoon vakili, noibi. Dorug'achi zimmasiga quyidagi vazifalar yuklatilgan: aholini ro'yxatga olish; mahalliy xalqdan qo'shin to'plash; pochta aloqalarini yo'lga qo'yish; soliqlar yig'ish; to'plangan soliq-to'lovlarni ulug' qoon saroyiga yetkazish.
 12. Yeke Jarguchi –“Buyuk (yuqori) sudya / oliy qozi / bosh huquqiy amaldor”